

Mihai BĂRBULESCU · Dennis DELETANT · Keith HITCHINS
Șerban PAPACOSTEA · Pompiliu TEODOR

ISTORIA ROMÂNIEI

Ediția a IV-a, revizuită și adăugită
Prefață de DENNIS DELETANT
Cuvânt-înainte de ȘERBAN PAPACOSTEA

Cuprins

<i>Prefață la noua ediție</i>	9
<i>Cuvânt-înainte</i>	13

PARTEA I

DE LA ÎNCEPUTURILE CIVILIZAȚIEI

LA SINTEZA ROMÂNEASCĂ (MIHAI BĂRBULESCU)	15
<i>Pământul românesc</i>	17
<i>Preistoria</i>	23
<i>Geto-dacii</i>	40
<i>Dacia Felix</i>	64
<i>Romanitate și barbari</i>	110
<i>Sinteza românească</i>	133
<i>Bibliografie</i>	151

PARTEA a II-a

DE LA GENEZA STATELOR ROMÂNEȘTI LA

NAȘIUNEA ROMÂNĂ (ȘERBAN PAPACOSTEA, POMPILIU TEODOR) 171	
<i>Geneza statelor românești (secolele XI–XIV) (Ș.P.)</i>	173
<i>Țările române și primul asalt al puterii</i>	
<i>otomane (sfârșitul secolului al XIV-lea–1526) (Ș.P.)</i>	196
<i>Hegemonia otomană (1526–1593) (Ș.P.)</i>	239
<i>Pro Republica Christiana (P.T.)</i>	265
<i>Monarhia feudală (1601–1716) (P.T.)</i>	280

<i>Secolul luminilor în țările române (P.T.)</i>	329
<i>Bibliografie</i>	399
PARTEA A III-A	
DESĂVÂRȘIREA NAȚIUNII ROMÂNE (KEITH HITCHINS).....	411
<i>Începuturile statului modern (1821–1866)</i>	413
<i>Făurirea României Mari</i>	447
<i>România modernă la zenit (1919–1940)</i>	496
<i>Război și pace (1940–1947)</i>	542
<i>Bibliografie</i>	575
PARTEA A IV-A	
ROMÂNIA SUB REGIMUL COMUNIST	
(DECEMBRIE 1947–DECEMBRIE 1989) (DENNIS DELETANT).....	583
<i>Dominația sovietică și dictatura comunistă (1947–1955)</i>	585
<i>Autonomie și destindere internă (1956–1969)</i>	615
<i>Neostalinism și teroare profilactică (1970–1989)</i>	641
<i>Extinderea revoltei</i>	683
PARTEA A V-A	
ROMÂNIA DUPĂ 1989 (DENNIS DELETANT)	691
<i>Bibliografie</i>	723
<i>Index</i>	731

Preistoria

Începuturile istoriei sunt tenebroase ca înseși peșterile care i-au oferit omului primul adăpost. O perioadă pe cât de îndelungată – sute de mii de ani – pe atât de dificil de reconstituit revine cercetării *preistoriei*, care urmărește omul încă de la apariția sa pe pământ. Pentru cea mai adâncă preistorie documentația arheologică interferează necesar cu studiul ultimelor nașteri geologice, cu climatologia, paleontologia și paleobotanica. Primele unelte cioplite în piatră se amestecă printre oasele animalelor din pleistocen ca pentru a dovedi drumul anevoios urmat de o ființă, oarecare până atunci, ce a reușit să se desprindă de animale și plante, pentru a deveni om. Această efortare uriașă și unică s-a făcut prin gândire, comunicare și sociabilitate, prin conștiință economică, etică și estetică, prin credință.

Viața comunităților preistorice, dură în esența ei – prin lupta pentru supraviețuire, dusă cu mijloace modeste într-un mediu adesea ostil –, pare încremenită în epoci nesfârșite. Totuși, până la mijlocul mileniului I î.Hr. s-au scurs pe teritoriul României nenumărate civilizații, căci comunitățile preistorice de aici nu sunt inerte. Mai mult, ele nu sunt nici rupte de regiunile învecinate – mai apropiate ori mai îndepărtate – suferind astfel binefaceri și neajunsuri deopotrivă. Din toate punctele cardinale, dar mai cu seamă din răsăritul stepelor nord-pontice și din sudul fertil al Peninsulei Balcanice, al Egeei și Anatoliei, se difuzează în valuri succesive noutăți și progrese în viața materială și spirituală, uneori prin împrumuturi pe nesimțite, alteori prin schimbări relativ bruște. Perioade de stabilitate, cu acumulări lente, au fost – din aceleași motive – bulversate de migrații și năvăliri: la începuturile neoliticului, la începuturile și la sfârșitul epocii bronzului, pe parcursul primei vârste a fierului.

Culturi arheologice zonale au apărut și s-au dezvoltat, uneori cu strălucire, pentru a se transforma apoi în altele, ori s-au stins spre a face loc altora. Această mișcare continuă, care se accelerează pe măsură ce înaintăm în timp, nu s-a petrecut fără a lăsa câteva urme notabile, situate pe culmile civilizației preistorice europene.

Sfârșitul preistoriei pe teritoriul României în prima vârstă a epocii fierului coincide cu apariția daco-geților, entitate etno-culturală de acum bine definită prin suficiente delimitări de lumea sud-tracică sau de alte populații.

Comunitățile paleolitice. Revoluția neolitică

Cea mai lungă și mai obscură perioadă a preistoriei este reprezentată pe teritoriul României, ca pretutindeni în lume, de paleolitic.

Pe valea Dârjovului, un afluent al Oltului, nu departe de Slatina (jud. Olt), dar și în văile râurilor Cotmeana, Vedea, Dâmbovnic, pe Oltul transilvan în depresiunea Sibiului, s-au descoperit silexuri cioplite, aparținând uneia din primele culturi arheologice ale paleoliticului inferior – „cultura de prund”. Pentru cele mai vechi unelte de aici s-a propus vârsta de 600 000 ani.

Spre deosebire de paleoliticul inferior, surprins mai ales în regiunile sud-carpătice, paleoliticul mijlociu, reprezentat de diferite grupe musteriene, e răspândit în toate zonele României. Cele mai cunoscute stațiuni ale comunităților de vânători musterieni sunt în peșterile din Carpații Meridionali, la Baia de Fier (jud. Gorj), Cioclovina, Nandru și Ohaba-Ponor (toate în jud. Hunedoara), Băile Herculane (jud. Caraș-Severin), formând grupul musterian „cuartțitic”. În Basarabia, musterianul se întâlnește în peșterile din bazinul Prutului mijlociu (raionul Edineț), iar în Moldova musterianul e reprezentat mai ales la Mitoc și la Ripiceni (ambele în jud. Botoșani). Așezarea de la Ripiceni are o depunere de 5 m grosime; musterianul superior de aici – una din cele mai importante și mai bogate stațiuni din această parte a Europei – datează, conform analizelor cu ¹⁴C, din circa 45 000–40 000 î.Hr. Tipul uman specific acestei perioade este „omul de Neandertal”, ale cărui resturi osteologice sporadice s-au descoperit în câteva peșteri din România.

Pe parcursul paleoliticului superior, „regionalizarea” culturilor se accentuează. Aurignacianul mijlociu e întâlnit în multe zone ale României, fiind bine reprezentat la Cremenea – Sita Buzăului (jud. Buzău), în mai multe stațiuni din Oaș și Maramureș, Moldova (Mitoc, Ceahlău – jud. Neamț), Muntenia (numai în

așezarea de la Malu Roșu–Giurgiu s-au găsit peste 40 000 de piese litice din aurignacianul târziu). La sfârșitul paleoliticului, cultura gravettiană apare în Moldova și Basarabia. Descoperirile aparținând gravettianului de la Mitoc sunt o adevărată punte de legătură între zonele centrale și estice ale Europei. Ultima etapă gravettiană se difuzează larg în Transilvania, Oaș, Maramureș și Banat.

Epipaleoliticul (mezoliticul) înregistrează evoluția a două mari grupe culturale: pe de o parte culturile locale ale paleoliticului superior, supraviețuitoare ultimei glaciațiuni (mai ales în Moldova, Muntenia și Banat); pe de altă parte, culturile alogene (azilian, swiderian, tardenosian) în Carpații Orientali, Banat, Porțile de Fier. Mai cunoscute sunt descoperirile de la Lapoș (jud. Prahova), unde atelierile de prelucrare a silexului se întind pe 2 ha, apoi cele din masivul Ceahlău, de la Băile Herculane, din grotele și adăposturile de sub stânci din defileul Porților de Fier. Datările cu ^{14}C au dat vârsta de 8 570 (± 105)–7 700 (± 105) epipaleoliticului de la Schela Cladovei (jud. Mehedinți). Utilajul predominant al epipaleoliticului e reprezentat de microlite (vârfuluri de săgeată pentru arc, mici răzuitoare etc.). Economia paleoliticului și mezoliticului se baza pe vânătoare (bovine mari, cerbi giganți, mamuți, cai), pescuit și cules (flora spontană). În epipaleolitic se pare că a fost domesticit câinele, iar adaptarea gramineelor aduce cu sine recoltarea, ca formă tranzitorie de la culesul întâmplător spre cultivarea plantelor. Cele mai vechi obiecte de podoabă – coliere din dinți de animal – apar în paleoliticul superior, iar primii idoli feminini din os ori piatră (ca la Piatra Neamț-*Poiana Cireșului*) aparțin epipaleoliticului. O descoperire singulară pentru această parte a Europei o constituie urmele de pictură rupestră (un cal și o felină?) în grotă de la Cuciulat (jud. Sălaj) situată pe malul drept al Someșului.

Datele antropologice sunt destul de puțin concludente. Pentru musterian, descoperirile de la Ohaba-Ponor indică prezența lui *Homo sapiens neandertalensis*, iar pentru paleoliticul superior descoperirile osteologice din „Peștera cu oase” de la Anina/Steierdorf (jud. Caraș-Severin) aparțin celui mai vechi exemplar cunoscut până acum în Europa de *Homo sapiens*, datat pe la 35 000 de ani. Epipaleoliticul este creația omului de tip „Cro-Magnon oriental” (mai multe schelete în așezările din defileul Dunării). La populația de la Porțile de Fier se apreciază că speranța de viață la naștere era de 28 ani, cifră destul de ridicată, care reflectă un proces demografic ascendent și prefigurează modificările economice și sociale ale neoliticului.

Este greu de stabilit măsura în care neoliticul pe teritoriul României își începe dezvoltarea pe un fond mezolitic local. Avansarea dinspre sudul Peninsulei Balcanice și

pătrunderea treptată spre nord și nord-est a unui neolitic constituit pare să fi anulat tendințele de neolitizare a mezoliticului. Mai mult, contactele dintre reprezentanții celor două culturi par să fi fost uneori violente, după cum indică masacrele surprinse în defileul Dunării care au provocat dispariția subită – acolo – a populațiilor mezolitice. Venirea unor populații neolitice din sud a întrerupt și tendința, constatată la unele comunități epipaleolitice, de *producere a hranei*, un atribut al neoliticului aceramic. Pe teritoriul României prezența altor trăsături ale neoliticului aceramic este greu de surprins; un nivel neolitic aceramic, databil în mileniul VII î.Hr., este confirmat pe Nistru, la Soroca.

Mileniului VI și primei părți a mileniului V le corespunde neoliticul timpuriu (neoliticul vechi); neoliticul mijlociu (dezvoltat) ocupă restul mileniului V și începutul mileniului următor; neoliticului târziu (eneolitic, chalcolitic) îi corespunde cea mai mare parte a mileniului IV și începutul mileniului III î.Hr.

De-a lungul unei evoluții de peste trei milenii, populațiile neolitice și eneolitice de pe teritoriul României au făcut progrese remarcabile, cucerind toate atribuțiile „revoluției neolitice” (G.V. Childe) în domeniul culturii materiale și spirituale: producerea hranei, noutăți majore în meșteșuguri (olăritul, șlefuirea pietrei, prelucrarea textilelor, începuturile metalurgiei aurului și cuprului), conturarea mai limpede a unor norme de organizare a societății, o viață spirituală bogată, deplin constituită.

Neoliticul timpuriu e reprezentat mai întâi de cel mai vechi orizont cultural nord-danubian – Gura Baciului-Cârcea (Gura Baciului lângă Cluj-Napoca, Cârcea în jud. Dolj). Populația care a vehiculat această cultură e de origine meridională (thessaliană ori macedoneană). Predomină încă microlitele de obsidian, uneltele de piatră șlefuită fiind puține. Ceramica e monocromă ori pictată cu alb pe fond roșu, asemănătoare cu cea de tip Protosesklo din Thessalia. Nivelurile superioare de la Gura Baciului ori Cârcea aparțin deja culturii Starčevo-Criș, o veche cultură neolitică, larg răspândită pe teritoriul României (absentă doar în Dobrogea și în sud-estul Munteniei).

Odată cu finalul culturii Starčevo-Criș, marea unitate culturală și teritorială se dezmembrează. Alte populații, venite din sudul Peninsulei Balcanice ori din Anatolia, creează cultura Vinča-Turdaș. Aceasta e răspândită în zonele centrale și sudice ale Transilvaniei, în Banat și Oltenia vestică. În așezări apar rare obiecte de cupru; în schimb, sunt numeroase figurinele antropomorfe. Într-o groapă de cult de la Tărtăria (jud. Alba) s-au găsit idoli cicladici din alabastru, dar și trei tablete de lut acoperite cu semne incizate (scriere?), cu analogii în Mesopotamia.

Neoliticului mijlociu îi aparțin, de asemenea, culturile Dudești (în sudul României), cultura ceramicii liniare „cu note muzicale” (Moldova, estul și centrul Transilvaniei și la sud de Carpați), cultura Tisa (în vestul și nord-vestul României), cultura Hamangia (în Dobrogea). Acesteia din urmă îi sunt specifice statuetele antropomorfe din lut ars, unele adevărate celebrități de nivel european. În bazi-nul Someșului și în Câmpia Transilvaniei s-a format în neoliticul mijlociu complexul cultural cu ceramică pictată Cheile Turzii–Lumea Nouă, căruia i se adaugă grupul cultural Iclod pentru neoliticul târziu. La Iclod (jud. Cluj) s-a descoperit o așezare fortificată cu șanț, valuri de pământ și palisade și o necropolă neolitică de inhumație, cu bogat inventar funerar.

Din cultura Dudești s-a dezvoltat (în Oltenia și vestul Munteniei) cultura Vădastra, iar sub influența culturii ceramicii liniare s-a născut (în Muntenia) cultura Boian. Aceasta a pătruns și în Transilvania, sudul Moldovei și în Basarabia. Trecerea de la cultura Boian la cultura Gumelnița s-a făcut aproape pe nesimțite, astfel încât unii cercetători preferă să vorbească de complexul cultural Boian-Gumelnița, specific zonei estice a Dunării de Jos; prin componenta „gumelnițiană” se intră în perioada eneolitică. Cultura Precucuteni aparține neoliticului mijlociu, dar, și în acest caz, complexul cultural Precucuteni–Cucuteni reprezintă o continuitate perfectă până la sfârșitul eneoliticului. Cultura Precucuteni s-a născut în Moldova, prin contactul triburilor Boian cu cele purtătoare de ceramică liniară „cu note muzicale”. Remarcabile sunt ansamblurile de statuete din lut, ca acelea descoperite la Poduri (jud. Bacău) și Isăia (jud. Iași).

Eneoliticul este caracterizat printr-o evoluție mai dinamică, prin progresele metalurgiei cuprului și prin splendoarea ceramicii pictate.

Culturii Gumelnița îi sunt specifice așezările de tip *tell* și ceramica neagră cu decor incizat ori în relief. Cultura Ariușd–Cucuteni (numită după cele două așezări eponime din jud. Covasna, respectiv Iași) este una din cele mai strălucite culturi eneolitice din Europa, cu răspândire în Moldova, Muntenia nord-estică, Transilvania sud-estică, Basarabia (și Ucraina, la vest de Nistru, unde se numește cultura Tripolie). Cu totul remarcabile sunt vasele pictate bi- sau tricrom și plastica de lut antropomorfă și zoomorfă. În centrul și sudul Transilvaniei s-a dezvoltat cultura Petrești, de asemenea remarcabilă prin calitatea ceramicii pictate. În Oltenia, urmând culturilor Vinča–Turdaș și Vădastra (poate și culturii Gumelnița) a apărut cultura Sălcuța. Unor zone din aria intracarpatică le sunt specifice pentru finalul neoliticului culturile Tiszapolgár și Bodroghkeresztúr (cu așezări eponime în Ungaria).

Frecvența întrebuințare a cuprului pentru podoabe, dar și pentru confecționarea de topoare masive, și apariția idolilor din aur „en violon” sunt repere semnificative pentru aceste culturi și pentru eneolitic în general. Finalul eneoliticului în regiunea Dunării de Jos e reprezentat de cultura Cernavodă I. Cele două mari arii din care au pornit periodic migrații de populații, ori doar impulsuri culturale neolitice, spre teritoriul României sunt sudul (inclusiv Asia Anterioară) și vestul (regiunile central-europene, de unde vin comunități cu ceramică liniară).

Un asemenea impuls vine din sud-estul Mediteranei și Anatolia, dând naștere metalurgiei locale a cuprului și aurului. Problemele tehnice ale reducerii minereului și ale turnării nu erau mai dificile decât cele ale arderii ceramicii în cuptoare perfecționate, ce realizau temperaturi de 1 000° C. Evident, atât metalurgia, cât și confecționarea vaselor neolitice, pictarea și arderea lor sunt ocupații specializate, care reveneau bărbaților. Îndemânare cerea și prelucrarea silexului, a pietrei, osului și cornului. În aria culturii Sălcuța existau ateliere specializate în vârfuri de săgeți din silex.

Cultura primitivă a plantelor cerealiere și creșterea animalelor domestice constituie resursele principale de hrană, pe lângă vânătoare și pescuit. În eneolitic se accentuează creșterea ovinelor și a caprinelor și se domesticește calul, dar tracțiunea animală a apărut probabil numai în epoca bronzului.

Progresul în privința habitatului este spectacular: de la peșteră la așezări cu semibordeie și chiar cu zeci de locuințe de suprafață, adevărate sate. La Parța (jud. Timiș) casele erau rectangulare, din bârne și lipitură de lut, unele mari de 80 m²; în centrul așezării era o „piață” cu un sanctuar. În aria culturii Cucuteni, locuințele au podea din trunchiuri de lemn lutuite. În *tell*-ul de la Hăbășești (jud. Iași) erau peste 40 de case de lemn, a căror amplasare exclude întâmplarea. Două locuințe mari centrale, cu un spațiu liber alături (loc de adunare a comunității?) îndeplineau un rol social în cadrul gintei respective. La sfârșitul neoliticului mijlociu, fortificarea așezărilor devine o practică frecventă.

Comunitățile neolitice sunt constituite în clanuri matrilineare. Apărute, probabil, deja de la sfârșitul paleoliticului, ca formă de organizare superioară cetei primitive, aceste clanuri oferă cadrul de structurare a conștiinței de sine a indivizilor, ceea ce presupune ideea descendenței (matrilineare), cea de rudenie, observarea unor interdicții și tabuuri, existența unor totemuri proprii grupului respectiv. Statuetele feminine reprezintă o zeitățe primordială, născătoare a tot ce există pe

pământ. Zeitatea masculină va dobândi trăsături antropomorfe abia în eneolitic, când crește rolul bărbatului într-o societate ierarhizată.

Toate populațiile creatoare ale neo- și eneoliticului pe teritoriul României au practicat inhumarea (cu începuturile în paleoliticul superior, ori chiar în cel mijlociu), prin depunerea cadavrului fie în poziție ghemuită, fie întinsă. Există necropole cu peste 400 de morminte. Descoperirea sub locuințe a unor morminte de copii, ori a unor crani izolate, pictate sau nu cu ocru roșu, ilustrează ritualuri diversificate de înmormântare, constituite pe tradiții paleolitice occidentale ori sub influențe din Orientul Apropiat.

Spiritualitatea neolitică îmbină organic domeniul artei cu acela al credințelor magico-religioase.

Tuturor culturilor neolitice (dar mai cu seamă culturilor Vinča-Turdaș, Hamangia, Precucuteni, Cucuteni și Gumelnița) le sunt caracteristice numeroasele statuete și vase antropomorfe și zoomorfe. Majoritatea reprezintă femei, uneori însărcinate, adesea cu steatopigie, elemente ce dovedesc apartenența acestor piese la cultul fertilității și fecundității. Tipurile sunt – în trăsăturile lor generale – aceleași ca în Asia Mică, imagini ale Marii Zeițe-Mame. Cele mai multe sunt din lut ars, mai rar sunt sculptate în os, piatră, marmură sau din aur. Printre statuetele zoomorfe, frecvența cornutelor simbolizează cultul forței virile, subsidiar celui al fecundității; în aceeași ordine de idei, statuetele masculine reprezintă acolitul masculin al Marii Mame. Uneori Marea Zeiță și acolitul masculin apar împreună, în statuetele bicefale ale culturii Vinča-Turdaș. Sceptrele de piatră eneolitice în formă de cap de cal sunt de pus pe seama penetrației triburilor din stepele nord-pontice.

Multe statuete ori vase antropomorfe sunt veritabile opere de artă, așezate definitiv printre creațiile cele mai reprezentative ale preistoriei europene: „Gânditorul” și perechea sa feminină – două statuete descoperite în cimitirul de la Cernavodă (jud. Constanța) – aparținând culturii Hamangia, ori vasul antropomorf de cult descoperit la Vidra (jud. Giurgiu), aparținând culturii Gumelnița, cunoscut sub numele de „Zeița de la Vidra”. Constatarea e valabilă și pentru o parte a ceramicii uzuale, rafinat decorată cu incizii și incrustații cu substanță albă (cultura Vădastra), ori pentru vasele cucuteniene pictate bicrom și tricrom, cu a lor armonie a culorilor și echilibru în dezvoltarea motivelor într-un tot remarcabile.

În mai multe așezări s-au descoperit adevărate sanctuare, aparținând „satului” respectiv, ori poate unei comunități mai largi care utiliza în comun un „centru” de

cult. La Căscioarele (jud. Ilfov), sanctuarul era patrulater, cu pereții acoperiți cu motive spiralice și geometrice pictate bicrom. În interior, două coloane de lut pictate străjuiau o înmormântare rituală. La Parța s-au descoperit două sanctuare, cu un monumental altar de lut ars și o dublă statuie – Zeița Mamă și acolitul masculin; jertfele aduse constau din cereale și animale mari. În afara sanctuarelor s-au găsit și gropi rituale în care se depuneau vase și resturi de cadavre incomplete, sugerând eventualitatea unor sacrificii umane. Interesante sunt altarele portative din lut ars, care pot fi măsuțe – ca la Pianul de Jos (jud. Alba), ori „machete de sanctuare”, reprezentând construcții cu coloane și figuri de divinități – ca la Căscioarele sau la Trușești (jud. Botoșani).

Sorgința – directă ori indirectă – a primelor culturi neolitice și chiar a unor culturi ale neoliticului mijlociu în zona est-mediteraneană și a Asiei Mici implică originea meridională a populațiilor respective, deci caracterul lor pre-indoeuropean. De altfel, studiile antropologice indică existența, de la începuturile neoliticului, a unui puternic fond mediteranoid, derivat din evoluția și gracilizarea populațiilor cro-magnoide ale paleoliticului superior.

Cum s-a sfârșit civilizația eneolitică rămâne o întrebare la care nu se poate răspunde prea ușor. Penetrația unor elemente răsăritene, triburi nomade ori seminomade, dinspre stepele nord-pontice, a produs tulburări printre populațiile agricole sedentare, antrenând alte migrații și, drept consecință, amestecul de populații între comunitățile străvechi și nou-veniți. Oricum, imaginea unei invazii-șoc a neamurilor indoeuropene și a unui sfârșit brusc al culturilor neolitice este, în lumina ultimelor cercetări și interpretări, mai puțin evidentă. Fenomenul a fost complex, oglindind modificări climatice și demografice, mărirea ponderii creșterii vitelor în detrimentul agriculturii, creșterea mobilității triburilor.

Epoca bronzului. Indoeuropenizarea. Tracii

Spre mijlocul mileniului al III-lea î.Hr., după o eventuală „tranziție” – greu de definit cultural și de încadrat cronologic – se pot plasa începuturile epocii bronzului. De acum înainte dezvoltarea societății în spațiul carpato-dunărean poate fi corelată mai bine cu evoluția civilizației din aria egeică și cu evenimentele etno-istorice de maximă însemnătate (procesul de „indoeuropenizare” și apariția tracilor).

Dintre toate culturile născute în prima jumătate a mileniului al III-lea, cea mai vastă arie de difuzare aparține culturii Coțofeni, reprezentativă pentru perioada de tranziție și începutul epocii bronzului. Cronologic, începuturile culturii Coțofeni sunt sincrone cu cultura Baden din vestul României. În ambele culturi apar morminte de incinerare, iar într-o etapă recentă a culturii Coțofeni devin numeroși tumulii. Aceste „monumente funerare” ale noii epoci devin simbolul familiei patriarhale – al acelora înmormântați în aceeași movilă.

Culturile Horodiștea (între Carpați și Prut), Foltești–Cernavodă II, Cernavodă III (în Dobrogea și în Muntenia), cultura „amforelor sferice” (în jumătatea nordică a Moldovei), culturile Kostolac și Vučedol (în vestul și sud-vestul României) se înscriu în aceeași fază de tranziție sau chiar de început a epocii bronzului (Vučedol). În general, acestor culturi le este caracteristică înhumația, în necropole tumulare sau plane.

După 2500 î.Hr. apar semnele culturilor care vor reprezenta epoca propriu-zisă a bronzului, într-o evoluție de aproape un mileniu și jumătate.

În a doua jumătate a mileniului al III-lea se formează cultura Schneckenberg în zona sud-estică a Transilvaniei. Grupul cultural Jigodin, grupul tumular vest-transilvănean, recent definitul grup Copăceni și grupul cultural Șoimuș completează complexul cultural al bronzului timpuriu intracarpatic. Mormintele de incinerare devin mai numeroase, iar topoarele de tip Baniabic și pandantivele spiralice în formă de ochelari sunt reprezentative pentru metalurgia cuprului.

În Basarabia, în a doua jumătate a mileniului al III-lea se constată o variantă („nistreană”) a culturii înmormântărilor cu ocră. Ea este rezultatul amestecului de populații migratoare de stepă cu rămășițele populațiilor purtătoare ale culturii Cucuteni–Tripolie. La începutul mileniului al II-lea pătrunde în interfluviul Nistru–Prut așa-numita cultură a „catacombelor” (inhumație în poziție chircită în „catacombă”, de fapt o nișă laterală față de un puț circular).

În schimb, Oltenia și jumătatea vestică a Munteniei sunt dominate de cultura Glina, cu peste 130 de așezări descoperite până în prezent.

În perioada timpurie a epocii bronzului se formează și cultura Monteoru (așezarea eponimă este Sărata-Monteoru, jud. Buzău), răspândită în regiunile subcarpatice de sud și de est, la fel ca în Moldova centrală. Stadiul de maturitate și de maximă răspândire este atins în perioada mijlocie a Epocii bronzului, iar în perioada finală a acestei epoci cultura Monteoru participă la formarea sintezei reprezentate de cultura

Noua. Pe dealul „Cetățuia” de la Monteoru s-a descoperit o interesantă instalație de cult (vase rituale cu ofrande, ramură de cerb, copite de cal etc.). Ritul dominant de înmormântare a fost inhumarea cu schelete chircite sub ringuri de pietre.

O evoluție îndelungată a cunoscut și cultura Mureș (sau Periam–Pecica), răspândită pe cursul inferior al Mureșului, până la confluența cu Tisa. Stațiunile principale de la Periam (jud. Timiș) și Pecica (jud. Arad) au multe niveluri de locuire, cu o grosime remarcabilă a depunerii (4 m la Pecica).

Culturile „clasice” ale epocii bronzului în Transilvania sunt Otomani și Wietenberg.

Prima este răspândită în nord-vestul României (așezarea eponimă Otomani, jud. Bihor), cu prelungiri pe Someș și Mureșul mijlociu. Așezările sunt de tip *tell*; altele, în zone mlăștinoase, de tip „insulă”. Ceramica este remarcabilă, mai ales vasele decorate cu caneluri, arcuri largi reliefate și motive spiralice.

Cultura Wietenberg (așezarea eponimă la „Dealul Turcului” – fost Wietenberg, lângă Sighișoara) are aria de răspândire mult mai largă, ocupând, practic, toată Transilvania. Sunt cunoscute peste 500 de puncte cu descoperiri aparținând acestei culturi (din toate fazele). Câteva așezări erau fortificate cu val și șanț, mai rar cu zid din pietre. Ceramica are forme variate și bogat ornamentate, caracteristice fiind motivele spiralice și meandrice.

Epoca bronzului mijlociu e dominată în Basarabia de purtătorii culturii „ceramice cu brâie în relief”. Venind de dincolo de Nipru, aceștia au asimilat populațiile culturii „mormintelor cu ocră”.

În Banat, perioada mijlocie a epocii bronzului e reprezentată de cultura Vatina. În Oltenia și Muntenia, tipice pentru aceeași perioadă (cca 1700–1200 î.Hr.) și „moștenitoare” ale arealului culturii Glina sunt culturile Verbicioara, respectiv Tei. Fazele târzii ale acestor culturi sunt marcate de mișcările continentale preliminare marilor migrații egeice; triburile culturii Verbicioara au fost nevoite să suporte penetrația triburilor culturii Gârla Mare. Aceasta din urmă este o cultură specifică luncii Dunării, ușor recognoscibilă prin ceramica bogat ornamentată și în special prin binecunoscutele statuete feminine. Inventarele funerare ale mormintelor plane de incinerare sunt adesea deosebit de bogate.

Unele culturi specifice etapei finale a epocii bronzului se manifestă pe arii limitate: Cruceni în vestul Banatului, Suciul de Sus în nord-vestul extrem al României.

În schimb, cultura Noua (după numele unei suburbii a Braşovului) are o mare extindere în Transilvania, Moldova, jumătatea nordică a Basarabiei și nord-estul Munteniei. Acestei culturi îi sunt specifice așezările cu locuințe mari, cu vetre și cuptoare. În cimitire predomină inhumarea în necropole plane. Se consideră că fermentul culturii Noua a fost de origine orientală – pătrunderea unor populații nord-pontice, care fuzionează în Moldova cu elementele locale ale sfârșitului bronzului mijlociu. Se produce astfel restructurarea ariilor culturale: în locul fărâmițării teritoriale din bronzul mijlociu apare un mare complex cultural, Sabatinovka–Noua–Coșlogeni. Arii sale îi aparține și jumătatea sudică a Basarabiei (unde sunt așezări și tumuli aparținând culturii Sabatinovka), sud-estul Munteniei și Dobrogea (cultura Coșlogeni). Treptat, ariile sudică și vestică ale culturii Noua vor fi supuse procesului de hallstattizare.

La mijlocul veacului al XII-lea se consideră că epoca bronzului pe teritoriul României se încheie, ceea ce corespunde, cronologic, cu sfârșitul civilizației miceniene în urma migrației dorică.

În pofida unor transformări profunde, produse uneori prin migrații și cuceriri, epoca bronzului a însemnat o perioadă de stabilitate și de echilibru economic între agricultură și creșterea animalelor.

Comunitățile epocii bronzului de pe teritoriul României au suferit influențe dinspre stepele nord-pontice și dinspre Europa Centrală; consecințe încă mai importante în dezvoltarea materială și spirituală au avut relațiile cu spațiul egeo-anatolian. Din această lume sudică vin obiecte care vor fi imitate de meșteșugarii locali: spadele lungi de bronz, de tip micenian, sunt importuri meridionale sau piese confecționate chiar în zona intracarpatică. Decorul spiralo-meandric atât de frecvent pe vasele de lut, pe obiecte diverse din metal și din os are aceeași sorginte sudică.

Se consideră că în a doua jumătate a mileniului III se produc mutații însemnate în domeniul metalurgiei. Mai întâi se constată o reducere a producției, cauzată poate de epuizarea unor surse de minerale, mișcări de populații etc. Totuși, acum apar primele obiecte de bronz.

În mileniul al II-lea, metalurgia bronzului progresează continuu. Transilvania, bogată în minerale, devine în cursul bronzului mijlociu și târziu unul din marile centre europene ale metalurgiei bronzului. Puține piese de bronz sau de aur

au fost descoperite izolat, în așezări ori în necropole. Marea majoritate constituie depozite; în consecință, atribuirea acestora diferitelor culturi ale epocii se face în funcție de locul de descoperire.

Spre sfârșitul epocii bronzului și la începutul mileniului I se constată o creștere spectaculoasă a depozitelor. Patru cincimi din totalul pieselor depozi-
telor de bronzuri datează din secolele XI–X. Depunerea obiectelor în pământ poate fi explicată ca ascundere în momente de nesiguranță dar, după cum par să creadă tot mai mulți cercetători, poate să aibă caracter de cult. Ar fi vorba, deci, de ofrande, mai ales în cazurile depunerii în crăpăturile unor stânci, lângă izvoare sau chiar în albia râurilor. Depozitele uriașe, databile în veacul al XII-lea î.Hr., cuprinzând sute sau mii de obiecte de bronz (unelte, arme, podoabe, piese de harnașament) și „turte” de bronz brut sunt considerate „depozite de turnătorie” sau, eventual, depozite de templu. Cele mai cunoscute din această categorie se află pe Mureșul mijlociu, într-o zonă bogată în sare: Uioara de Sus, Aiud, Șpălnaca (toate trei în jud. Alba). Exportul sării spre centrul Europei aducea în schimb materia primă care lipsea în Transilvania: cositorul, necesar obținerii aliajului de bronz. Depozitul de la Uioara de Sus, cu 5 812 piese, cântărind 1 100 kg, este al doilea ca mărime din Europa.

Numeroasele arme din depozite sugerează caracterul războinic al epocii în general, și al unor triburi, probabil, în special. Apar arme de paradă cu funcție de distincție socială: topoare de bronz bogat ornamentate, topoarele de aur de la Țufalău (jud. Covasna), topoarele de argint, spada de aur și 12 pumnale de aur la Perșinari (jud. Dâmbovița). Acestea, ca și sceperele din piatră ori metal, sunt însemnele puterii șefilor militari din fruntea triburilor. În fortificațiile de la Monteoru ori Otomani, șefii triburilor rezidau – *mutatis mutandis* – ca niște suverani micenieni, cu care erau contemporani.

Schimbară ritului funerar, respectiv apariția ritului incinerăției în faza timpurie a epocii bronzului, generalizat apoi în unele culturi, reflectă modificări în viața spirituală, o nouă escatologie în orice caz. Vechile concepte chthoniene, ilustrate în neolitic de cultul fertilității și fecundității, fac loc acum conceptelor uraniene. Cultul Soarelui pare să devină predominant: statuetele feminine, atât de frecvente în neolitic, ilustrative pentru ideea Zeiței Mame, creatoare în Univers,

sunt în epoca bronzului foarte rare; în schimb, abundă motivele decorative solare pe ceramică sau metal (cercuri, cercuri cu raze, roți, cruci încârligate, spirale). Celebra vatră-altar din așezarea de la Wietenberg, cu decor spiralic, este reprezentativă deopotrivă pentru piesele de cult, precum și pentru arta epocii.

Sanctuarului pomenit, de la Sărata Monteoru, i se adaugă altul, încă mai interesant: la Sălacea (jud. Bihor), în aria culturii Otomani, s-a descoperit un sanctuar de tip megaron, de peste 40 m², cu două încăperi; încăperea principală adăpostește trei altare. Pereții exteriori erau acoperiți cu frize din lut decorate cu spirale în relief. Asemenea sanctuare tribale sunt edificatoare pentru nivelul de civilizație atins în epocă.

Symbolismul solar determină una din caracteristicile artei epocii bronzului: dispunerea radială a decorului pe obiecte cu simetrie centrală, fie acestea vase de lut ori obiecte de metal.

Miniaturile din lut reprezentând care cu patru roți, decorate cu motive solare și combinate uneori cu protome de păsări, sunt probabil ofrande, imagini ale vehiculului Soarelui.

Plastica animalieră mărunță este puțin răspândită (cultura Gârla Mare). Plastica antropomorfă este bogată doar în aceeași arie a culturii Gârla Mare, prin celebrele figuri feminine de lut descoperite în morminte. Îmbrăcate în rochii în formă de clopot, motivele incizate și incrustate de pe aceste statuete reprezintă elemente de port și podoabe. Forma statuetelor este de inspirație egeeană.

Plastica de mari dimensiuni înregistrează exemplare puține, dar deosebit de interesante, din categoria statuilor-menhir. La Hamangia (jud. Constanța), Ciobruciu (raionul Slobozia, Basarabia) sau la Baia de Criș (jud. Hunedoara) aceste dale de piatră redau într-un relief foarte plat elemente anatomice sau de port. Înfipte probabil în tumuli, semn de mormânt sau imagine a unui șef îngropat sub movilă, apartenența lor cronologică nu este pe deplin lămurită. Statuile-menhir de la Hamangia și Ciobruciu par a indica prezența triburilor pătrunse dinspre stepile nord-pontice.

Se consideră că triburile creatoare ale culturilor epocii bronzului pe teritoriul României (cel puțin spre sfârșitul acesteia) aparțin grupului indoeuropean al tracilor. Tracii sud-dunăreni „intră în istorie” odată cu epopeile homerice. În schimb,

informațiile despre tracii nord-dunăreni sunt mai târzii (secolul al VI-lea î. Hr.). În aceste condiții, orice corelații mai detaliate între datele arheologice și etnicitatea triburilor din epoca bronzului sunt riscante. Despărțirea tracilor („proto-tracilor”) în daco-geți nord-danubieni și traci sud-dunăreni se va întâmpla abia în epoca fierului.

Pentru sfârșitul epocii bronzului și începuturile Hallstattului, aspectele arheologice nu aruncă suficientă lumină asupra acestui proces. După unii cercetători, în zona carpato-danubiană grupul tracic nord-danubian ar fi reprezentat acum de culturile cu ceramică decorată cu caneluri, în timp ce prezența grupului tracic meridional ar fi indicată de ceramica imprimată.

Epoca hallstattiană. Autohtoni și alogeni la sfârșitul preistoriei

Cele șapte secole (cca 1150–450 î.Hr.) ale primei epoci a fierului (Hallstatt) prezintă etapa de cristalizare a identității triburilor nord-danubiene.

În momentul în care metalurgia bronzului atingea apogeul, își fac apariția primele piese din fier, care dau numele epocii, fără ca datarea lor să întrunească unanimitatea părerilor specialiștilor. Într-un tumul de la Lăpuș (jud. Maramureș) s-a descoperit un celt din fier datat în secolul al XIII-lea î.Hr. (ceea ce ar însemna că este una din cele mai vechi piese din fier din Europa), datare prea timpurie după unii cercetători. Oricum, începutul Hallstattului (Ha A), adică secolele XII–XI î.Hr., trebuie considerat, mai curând, ca o fază de tranziție spre epoca fierului.

În peste 40 de puncte de pe teritoriul României s-au descoperit obiecte de fier care datează din Hallstattul timpuriu (Ha A–B, cca 1150–800/750 î.Hr.). Prin urmare, aceste prime obiecte din fier sunt contemporane cu unele piese din fier din regiunile mediteraneene și din Italia. O transmitere a tehnologiei fierului spre ținuturile carpato-danubiene dinspre Grecia sau coastele Asiei Mici poate fi luată în considerare pentru veacul al XII-lea, proces urmat curând de o „autohtonizare” a metalurgiei fierului.

În secolele XII–XI î.Hr., pe lângă cultura Noua, care continuă din epoca bronzului, în aria intracarpatică e prezentă cultura Gáva, pătrunsă dinspre nord-vest, reprezentativă pentru ceramica ornamentată cu caneluri. Ceva mai târziu, în sud-estul Transilvaniei s-a format aspectul regional Reci, care ajunge până la

Cernăuți. Sub numele de grupul Mediaș e cunoscut un alt aspect regional răspândit în Transilvania, Moldova și Basarabia.

Complexului tracic „meridional”, caracterizat prin ceramica imprimată, îi aparțin culturile Insula Banului (de-a lungul Dunării), Babadag (în Dobrogea), Brad–Cozia (în Moldova) și Saharna–Solonceni (în Basarabia).

Aceste culturi, în vigoare pe parcursul Hallstattului timpuriu, se subsumează toate unor trăsături unitare în liniile lor generale, de viață materială și spirituală. Economia triburilor are caracter mixt (agricultură și păstorit). Metalurgia bronzului atinge perfecțiunea tehnică și un nivel cantitativ remarcabil. După anul 1200, produsele din bronz li se adaugă grupul vaselor: situle, cazane etc. Metalurgia aurului nu e mai puțin reprezentativă. Tezaurul de obiecte de podoabă din aur de la Hinova (jud. Mehedinți), cântărind aproape 5 kg, era alcătuit dintr-o diademă, 14 brățări, sute de mărgel și piese de colier etc. Analizele au indicat proveniența aurului din perimetrul minier Brad (jud. Hunedoara).

Apar așezări întărite, cu valuri de pământ și bârne, de dimensiuni apreciabile: cetatea de la Sântana (jud. Arad) are diametrul de aproape 1 km. Asemenea așezări se cunosc și în epoca ulterioară, unele atingând importanța maximă în etapa mijlocie (Ha C, secolele VIII–VII î.Hr.). Sistemele de fortificație se amplifică, denotând o creștere demografică substanțială și puterea centrelor tribale de la Teleac (jud. Alba) – cu începuturile în secolul al X-lea –, Babadag și Beidaud (jud. Tulcea), Mediaș, Ciceu-Corabia (jud. Bistrița-Năsăud), Șeica Mică (jud. Sibiu); unele dintre ele ocupă o suprafață de până la 35 ha.

Etapei mijlocii a Hallstattului îi este caracteristică cultura Basarabi, răspândită în Banat, Câmpia Română, sudul Moldovei, centrul și nordul Basarabiei și în bazinul Mureșului. La nord de Mureș, mai ales în zonele unde existau mari așezări anterioare (de pildă la Teleac), cultura Basarabi a pătruns mai puțin.

Depozitele de bronzuri, mai reduse cantitativ în această etapă, ajung să cuprindă și piese de fier (Alba-Iulia–Partoș, Vințu de Jos – jud. Alba, Bâlvănești – jud. Mehedinți).

La începutul Hallstattului târziu (Ha D), evoluția unor așezări fortificate a fost întreruptă relativ brusc, datorită pătrunderii în Transilvania a grupului scito-iranice. În alte zone apar abia acum fortificații impunătoare, precum cetatea de la Stâncești (jud. Botoșani), de 22 ha.

În ansamblu, cultura hallstattiană târzie dezvoltă formele tradiționale, adoptând unele elemente noi, mai cu seamă sub influența sciților.

Mari necropole tumulare de incinerare s-au descoperit la Bârsești (jud. Vrancea) și Ferigele (jud. Vâlcea), conturându-se un complex cultural cu o accentuată orientare, începând cu secolul al V-lea î.Hr. spre zona Dunării de Jos, unde pătrundeau influențe meridionale dinspre regatele Macedoniei, Traciei etc.

Spiritualitatea hallstattiană continuă, pe de o parte, trăsăturile esențiale dobândite pe parcursul epocii bronzului; pe de altă parte, aspecte noi, mai ușor sesizabile în domeniul artelor decât în acela al credințelor, își fac apariția treptat. Nu avem niciun motiv să ne îndoim de perpetuarea cultului solar, cel puțin în Hallstattul timpuriu și mijlociu, câtă vreme arheologia furnizează cele mai interesante mărturii materiale ale credințelor uraniene. În zona Orăștiei (jud. Hunedoara) s-a descoperit un car votiv de bronz, purtând un cazan semisferic ornamentat cu câte șase protome de lebede pe fiecare parte. S-a găsit și într-un tumul de la Bujoru (jud. Teleorman) un car miniatural votiv de bronz, care poartă un vas ovoidal ornamentat cu capete de păsări acvatică (datate: Hallstattul mijlociu). Carele „solare” din lut din epoca bronzului își găsesc în asemenea descoperiri niște excepționale „sfârșituri” de serie. Dispariția, după secolul al VIII-lea î.Hr., a depozitelor de bronzuri a fost explicată de unii cercetători prin schimbări în domeniul spiritual, în urma cărora se renunță la depunerea ofrandelor de această natură. De asemenea, noutățile din domeniul spiritual ar putea explica răzirea necropolelor, începând cu secolul al XII-lea î.Hr. (ele se păstrează mai ales în zonele cu influențe alogene), adică o schimbare de comportament față de ritul funerar.

Prima epocă a fierului nu se evidențiază – în comparație cu neoliticul ori cu epoca bronzului – prin lucrări de mare valoare estetică. Ceramica fazei hallstattiene timpurii va fi decorată cu spirale, elemente geometrice, ghirlande impriimate și caneluri. Plastica mărunță în lut nu e prea abundentă. La Lechința (jud. Mureș), o „turmă”, constând din diferite animale, e modelată într-un stil naturalist. Cel mai important „eveniment” artistic este pătrunderea, odată cu sciții, a stilului zoomorf („arta animalieră”), cu bune analogii nord-pontice. Mai multe piese din metal sunt decorate cu un repertoriu specific: cerb, căprioară, iepure, cai și protome de cai, feline, vultur. Adesea animalele sunt surprinse în mișcare sau în poziții contorsionate. Această artă dispare în Transilvania în cursul secolului al V-lea î.Hr., odată cu contopirea sciților cu masa autohtonilor. În schimb,

stilul animalier în teritoriile din afara arcului carpatic va fi mai bine reprezentat la sfârșitul secolului al V-lea și, mai ales, în secolul al IV-lea î.Hr., contribuind la apariția artei traco-getice extracarpatică și pontice.

Dacă autohtonii carpato-danubieni sunt tracii nordici, aflați în plin proces de individualizare și constituire a triburilor daco-getice cu identitate proprie, prezența unor grupuri intrusive aparținând altor populații conferă primei vârste a epocii fierului câteva aspecte particulare. Pentru prima dată în istoria acestui spațiu se pot face atribuiri etnice mai limpezi.

Probabil că o pătrundere cimeriană efectivă dinspre aria nord-pontică, ocupată de cimerieni înaintea sciților, nu s-a petrecut. Obiectele de proveniență cimeriană sunt puține; niciun mormânt nu poate fi atribuit cu certitudine cimerienilor.

O expansiune a grupului indoeuropean al ilirilor s-a produs în sud-vestul României, ilustrativă fiind în primul rând necropola tumulară (cu morminte de inhumație) din Hallstattul mijlociu și târziu de la Balta Verde (jud. Mehedinți). Revenirea, în această zonă, prin secolele VI–V î.Hr., la ritul incinerăției, pare a dovedi tracizarea enclavei ilirice.

Mai importantă este prezența în Transilvania, în bazinul mijlociu al Mureșului, a sciților agatârși. Ei erau localizați de Herodot (IV, 48) pe râul Maris (Mureș), ceea ce se confirmă arheologic în vreo sută de puncte. Grupul infiltrat în Transilvania pe la începutul secolului al VI-lea se înfățișa ca o entitate omogenă, cultura sa materială și spirituală (rit și ritual funerar, arta animalieră) găsindu-și analogiile în lumea scitică arhaică nord-pontică. Penetrația acestei populații războinice s-a făcut violent, fapt ilustrat de încetarea funcționării așezărilor întărite, pe la sfârșitul Hallstattului mijlociu și începutul Hallstattului târziu, la Teleac, Șona (jud. Alba), Șeica Mică etc. Ritul inhumației diferențiază net grupul scitic de autohtonii care practicau incinerăția.

Deși apariția sciților a constituit, mai ales la început, un șoc, dislocări prea mari de populații nu s-au produs, nici distrugerea culturii autohtone. Așa se explică asimilarea, după mijlocul secolului al V-lea î.Hr., a grupului scitic din Transilvania, care dispare ca entitate etno-culturală. Vestigii scitice ulterioare mijlocului secolului al V-lea î.Hr. nu se cunosc decât în exteriorul arcului carpatic. În câmpia Munteniei, ca și în Dobrogea, ele aparțin unei enclave târzii, pătrunse în mediul geto-dac autohton, evenimente care ilustrează deja istoria epocii Latène.